

עניני מצות תפילין

[א]

קשר של תפילין

והיה לך לאות על ירך ולזכרון בין עיניך למען תהיה תורת ה' בפיך כי ביד חזקה הוצאך יקוק ממצרים: (שמות יג, ט)

פלוגת רש"י ותוס' ביו"ד ודל"ת

בגמ' מנחות (לה, ב) דרשו את הפסוק (דברים כח, י) "וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך ויראו ממך", תניא, ר"א הגדול אומר אלו תפילין שבראש, ופרש"י אלו תפילין של ראש - שכתוב בו רוב השם שי"ן ודל"ת. אולם בתוס' חלקו על שיטתו, משום שלשיטתם דל"ת ויו"ד שבקשר הרצועות, שאותם החשיב רש"י, לאו אותיות גמורות הן, ולא חשיבי מן השם שד"י. והביאו ראיה לדבריהם, ממה שמצינו במגילה (כו, ב) שהרצועות נחשבות רק כתשמישי קדושה ואין להן קדושה בפני עצמן, ומכאן ראיה שלא כדברי רש"י, שהרי אם יש שם שד"י בקשירתן, אזי יש בהן קדושה בפני עצמן.

עוד הוכיחו שלא מצינו בשום דוכתא דקרי להו, אלא קשר של תפילין, ולפי שיטת רש"י, אין זה רק קשר אלא שם השם. עוד הקשו, מדאמרינן בפרק במה מדליקין (שבת כח, ב) לא הוכשרו למלאכת שמים אלא עור בהמה טהורה בלבד, למאי הילכתא אילימא וכו' אלא לעורות, והאמר אביי שי"ן של תפילין הלכה למשה מסיני. והיינו, דהא פשיטא שצריך לכך עור בהמה טהורה, ומסיקה הגמרא: אלא לרצועות, משמע, דדל"ת ויו"ד דרצועות לא חשיבי אותיות, שכן אם הן עצמן נחשבות אותיות, אזי שווה דינם לשי"ן דפשיטא לן שלא הוכשר אלא בעור בהמה טהורה.

ומעיון בדברי התוס' הנ"ל, נמצא שיש נ"מ במחלוקתם עם רש"י, אם שי"ן ודל"ת נחשבים חלק משם השם או לא, והיא, האם צריך לחלוץ תפילין של יד כשנכנס לבית הכסא. שכן לשיטת תוספות ניתן לומר שכיון שמחופות הן עור לא צריך לחלוץ, ולא אסרו אלא תפילין של ראש שכתוב בהן שי"ן בגוף העור. משא"כ לשיטת רש"י, פשוט שחייב לחלוץ גם תפילין של יד, שהרי ברצועות עצמן יש שם השם. וז"ל וה"ר יעקב דאורלינ"ש מסופק אם צריך לחלוץ תפילין של יד כשנכנס לבית הכסא דשם כיון דמחופות עור לא צריך דלא אסרו אלא תפילין של ראש שכתוב שי"ן בעור

ובר"ן (פרק במה האשה) כתב לתרץ את שיטת רש"י, שאע"פ שגם הדל"ת והשי"ן הם חלק משם השם, אבל היות ואינם בכתובה ממש אלא בקשר, לאו תורת ה' מקרי.

ובחידושי מרן רי"ז הלוי על הרמב"ם (תפילין ג, טז) כתב לבאר את דעת הרמב"ם, דאע"פ שסובר כרש"י שגם הדל"ת דרצועות הינה הלכה למשה מסיני, מכל מקום אין עליה דין אות, אלא שצורת הקשירה הוא כצורת אות דל"ת, וכן כתב הרמב"ם שם (ג, א) ושיהיה הקשר שלהן קשר ידוע כצורת דל"ת. אמנם יש להעיר על דבריו, שהרי לגבי השי"ן גם כן כתב הרמב"ם לשון דומה: ושיהיה בעור של ראש צורת שי"ן.

ועיין במרדכי הלכות קטנות (הלכות תפילין רמז תתקסט) שהק' על שיטת רש"י, שאם הקשר שברצועות נחשב כחלק משם השם, אזי כל מי שיתיר הקשר יעבור על איסור מחיקת השם. ואולי לפי הר"ן הנ"ל ניחא, דכמו שאינו נחשב תורת ה' משום שאינו בכתובה ממש, כמו כן אין כאן משום מחיקת השם.

מחלוקת רבינו אליהו ור"ת האם חייב לקשור תפילין בכל יום

והנה בתוס' במנחות (לה, ב) מובא שנחלקו ר"ת ורבינו אליהו, האם חובה לקשור את רצועות התפילין בכל יום. ששינו בגמרא, שמברך עליהם משעת הנחה ועד שעת קשירה. ומדברי הגמרא האלו, היה רבינו אליהו מדקדק שצריך אדם לקשור את התפילין בכל יום. אולם ר"ת נחלק עליו ומפרש שאין צריך לקשור בכל יום, ומביא ראיה מהא דאמרינן בפ"ק דחולין (ט, א) שצריך כל תלמיד חכם ללמוד ג' דברים ואחד מהם קשר של תפילין ומבואר שם שאינו מהדברים השכיחים שצריך ללמודם, ולדברי רבינו אליהו הרי הוא שכיח ביותר שכל יום יש לו לקשור קשר של תפילין. אכן כתבו שרש"י שם פירש להיפך שקשר של תפילין הוא מדברים השכיחים שצריך ללמודם.

עוד הקשה ר"ת, מהא דמבואר בעירובין (צז, א) שקשר של תפילין הוי קשר של קיימא, ואם איתא כדברי רבינו אליהו, שחייב להתיר הקשר ולקשרו בכל יום, א"כ אינו קשר של קיימא. ובהגהות מרדכי (פ"ק דחולין רמז תשלז) תירץ דאע"ג דלאו קשר הוא, אסור לקשרו בשבת, דרחמנא קרייה קשר. וכתב עוד שכן מצינו בפ"ב דמס' סוכה (כא, א), א"ר יהודה כל אהל שאינו עשוי ביד אדם אינו אהל, ופריך מהא דאמר גבי תינוקות העוסקים בפרה, מביאין שוורים שכרסן רחבה שחוצצים מפני קבר התהום, אלמא אהל הוא, ומשני, אף על גב דלאו אהל הוא **רחמנא קרייה אהל** דכתיב "עור ובשר תלבישנו".

הערת האבני נזר על אלו ששואלים תפילין

ובשו"ת אבני נזר (או"ח סי' קפג) העיר, שלפי המרדכי הנ"ל יוצא, דלדידן דלא קיימא לן כרבינו אליהו, אינו יוצא בתפילין אלא בקשר של קיימא כמו בשבת. משום דלדידן אין לומר דרחמנא אחשביה קשר אף אם אינו של קיימא. וא"כ השואלים תפילין מאחרים, ומשנין הקשר לפי מדת ראשם, לאו שפיר עבדי, שהרי הבעלים ישנו שוב מיד לאחר מכן את הקשר ויערכוהו לפי מדת ראשם, ונמצא שהקשר של השואל לא הוי של קיימא, ולא יצא ידי חובתו.

ואולם במקום אחר (קפ, י) מיישב האבני נזר את מנהג העולם, משום שרק בקשר של חיבור צריך שיהיה קשר של קיימא, אבל בקשר של תפילין שאינו קשר של חיבור, אין צריך.

שיטת הר"מ בקשירה בתפילין של יד ובתפילין של ראש

כתב הרמב"ם בפרטי המצוות על סדר ההלכות (ריש הלכות תפילין) וז"ל, יש בכללן חמש מצוות עשה, וזה הוא פרטן, א. להיות תפילין על הראש. ב. לקשרם על היד. ובשו"ת בנין שלמה (סי' ד) הקשה מדוע הקדים הרמב"ם תפילין של ראש לתפילין של יד, בעוד שבפסוקי התורה, תפילין של יד הוא ראשון. ועוד הקשה על מש"כ הרמב"ם (תפילין ג, א), שצריך שיהיה בעור של תפילין של ראש צורת שי"ן **מהלכה למשה מסיני**, ואילו לגבי תפילין של יד לא כתב שהקשר של היד"ג גם הוא הלכה למשה מסיני. וכתב שם שמקור הרמב"ם הוא מדברי השימושא רבא, שכתב שכוונת רב יעקב אמר ר"י שקשר של תפילין הלכה למשה מסיני, הוא מה שאנחנו קושרין הרצועות של ראש בצורה דלי"ת. ואילו לגבי היד"ג, אף שכתב שצריך ליצור ברצועה דמות יו"ד, לא כתב שנכלל בהלכה למשה מסיני.

ביאור הבנין שלמה בשיטת הר"מ

ותירץ הבנין שלמה עפ"י דברי ספר סדר הדורות (אלף החמישי ד"א תתק"ל), שמביא מעשה שנקבצה סיעת חכמים בעליית הר"ר מנחם הורדיאסי, ושמעו לדבריהם שדרש להם שמואל 'הנביא' [וכתב שאולי היה זה ר' שמואל אביו של בעל ספר חסידים] בענין שירת הים. וכשכילה דבריו ביקש אחד החכמים שישאלו את ר"ת ורבינו אליהו מפאריש, האם צריך לקשור התפילין בכל יום. ועיי"ש אריכות המעשה, שרצו להטריח את מט"ט, ואמר להם שמשה רבנו ע"ה היה גם הוא שם, ושאלו את משה רבינו שענה להם שאין נוהגים כראוי, משום שהקשירה היא בתפילין של ראש, וחייבים לקשור בכל יום. ואז ירד ר"ת כארי ואמר: משה טעית, אין צריכים לקשור בכל יום הקשר של ראש, אלא די בהידוק בלבד, ולא בשל ראש היא אלא בשל יד, דכתיב "וקשרתם לאות על ידיך", והשיב לו משה רבינו ע"ה, והרי כתוב "וקשרתם לאות" שהם תפילין של **ראש** דהוי אות, והשיב ר"ת מהמשך הכתוב "והיו לטוטפות בין עיניך", ושמע מינה דעד עכשיו, רישא דקרא, מדבר בתפילין של יד. והשיבו משה, שכך פשט הפסוק: "וקשרתם לאות" - היינו תפילין של ראש דהוי אות, "על ידיך" - בזמן שתפילין של יד הוי על ידיו, והדר כתיב "לטוטפות בין עיניך" לגזירה שוה.

והנה בגמ' במסכת מנחות (לו, א) איתא, כשהוא מניח, מניח של יד ואח"כ מניח של ראש, דכתיב (דברים ו, ח) "וקשרתם לאות על ידיך", והדר "והיו לטוטפות בין עיניך". ולכאורה מבואר להדיא שחז"ל הבינו את הפסוק כפשוטו, ש"וקשרתם לאות" מיידי בתפילין של יד, ואילו "והיו לטוטפות" מיידי בתפילין של ראש.

עוד מסופר שם, שאמר משה לאותו שמואל 'הנביא', שלא מצינו בתורה שצריכים יו"ד בתפילין של יד להשלים שם שד"י, ושאל לו שמואל הנביא, ומדוע באמת לא, והשיבו משה רבינו שלא ראה את הקב"ה כי אם מאחוריו, וראה שי"ן ודלי"ת של התפילין של ראש, ואת התפילין של יד לא ראה.

ועל פי זה כתב הבנין שלמה, דא"ש הא דלפי הרמב"ם לא נאמרה הלכה למשה מסיני בקשירת תפילין של יד אלא בשל ראש, משום ש'וקשרתם' לא נאמר אלא בתפילין של ראש. ולפי זה גם יעלה שפיר מה שהקדים הרמב"ם תפילין

של ראש לתפילין של יד, שכן לפי ביאורו של משה רבינו בפסוקים, עכ"פ לגבי קשירת התפילין, תפילין של ראש לתפילין של יד, משום שהפסוק 'וקשרתם' הולך על תפילין של ראש ולא על תפילין של יד.

הערה על דבריו מדברי הר"מ בספר המצוות

אמנם, יש להעיר על דבריו ממה שכתב הרמב"ם בספר המצוות (מצות עשה יב) וז"ל, "והמצוה הי"ב היא שצונו להניח תפילין של ראש והוא אמרו יתעלה 'והיו לטוטפות בין עיניך', וכבר נכפל הצווי במצוה זו ארבע פעמים". ובמצות עשה יג כתב, "המצוה הי"ג היא שצונו להניח תפילין של יד, והוא אמרו 'וקשרתם לאות על ירך'". הרי לנו שהרמב"ם מפרש הפסוקים כפשטותם, 'וקשרתם' על תפילין של יד, ו'היו לטוטפות' על תפילין של ראש, וצ"ע. (ויש להעיר עוד מדיוק לשון הרמב"ם, שבשניהם כתב שהמצוה היא להניח, ועיין בבנין שלמה שם מה שכתב בזה).

[ב]

תפילין של יד לפני תפילין של ראש

אי עביד לא מהני

ובעיקר הדין שתפילין של יד קודמין לשל ראש, עיין באמרי בינה (או"ח סי' ט) שדן במי שהקדים הנחת תפילין של יד לתפילין של ראש, האם יוצא בדיעבד. וכתב לדון בזה מצד הכלל ד"כל מילתא דאמר רחמנא לא תעביד אי עביד לא מהני" (תמורה ד, ב), שהרי רחמנא אמר להניח תפילין של יד לפני של ראש, ולפי רבא אם עבר על מימרא דרחמנא לא מהני, א"כ ה"נ לכאורה לא יצא ידי חובת תפילין של ראש. עוד דן שם מצד מצוה הבאה בעבירה, שאולי לא יצא במצות תפילין של ראש משום שעבר עבירה, בזה שהניח של ראש קודם.

אינו מתקן איסורא

אך כתב, שלפי דברי המהרי"ט (א, טט) הידועים, שהיכא ש"אינו מתקן איסורא" לא אמרינן אי עביד לא מהני, ה"נ "אינו מתקן איסורא". היינו שרק בכה"ג דכיון דנימא דאי עביד לא מהני, אזי יתקיים מימרא דרחמנא אז אמרינן דאכן לא מהני, וכגון באיסור ד"לא יחליפנו ולא ימיר אות", דאי לאו קרא ד"והיה הוא ותמורתו יהיה קודש", דהוה נקטינן לא מהני, היה מתקיים מימרא דרחמנא דאכן אינו מומר, אך היכא שאף אם לא יהי מעשיו לא תתקיים מימרא דרחמנא, אזי לכו"ע אי עביד מהני.

והאחרונים דנו לפי"ז לגבי שחיטה בשבת, שמבואר במשנה (חולין יד, א) שהשוחט בשבת שחיטתו כשירה, וכבר הקשו המפרשים, דנימא אי עביד לא מהני ויפסול השחיטה, ולפי דברי המהרי"ט ניהא, משום שאיסור שוחט בשבת הוא משום נטילת נשמה, ולכן אפילו אם נאמר אי עביד לא מהני, לא יתוקן איסורו שהרי השור לא יחזור לחיים.

ולפי"ז כתב האמרי בינה דה"נ כאן, שהרי האיסור הוא שלא יהיו תפילין של ראש עליו בשעה שמניח תפילין של יד, וא"כ אפילו אם נאמר אי עביד לא מהני ולא יקיים המצוה, מ"מ הוא כבר עבר על האיסור, שהתפילין של ראש היו עליו בשעת הנחת תפילין של יד.

ואולם בדבריו יש לדון דהרי כאן אין איסור שיהיו התפילין של ראש עליו בשעה שמניח התפילין של יד, אלא שחייב לקיים מצות תפילין של יד לפני שמקיים מצות תפילין של ראש, וגם אם נאמר "אי עביד לא מהני", אזי אמנם לא יקיים מצות תפילין של ראש, אך לא יעבור על האיסור, (ואכן עיי"ש באמרי בינה, שהעלה צד לומר כן).

יישוב על פי הגרע"א

ויותר נראה ליישב על פי סברת הגרע"א (בשו"ת סימן קכט), שהכלל של אי עביד לא מהני, אינו שייך אלא היכא שאפשר לפרש בפסוק עצמו שהכוונה שלא מהני פעולתו, כגון בלאו של תמורה, שכתוב בו "לא יחליפנה ולא ימיר", דאמרינן שכוונת הפסוק "לא יחליפנה" היינו שלא חלה התמורה, אבל היכא שא"א לפרש דקרא אתי למימר שלא חל, לא אמרינן אי עביד לא מהני. ובתשובתו דן בזה הגרע"א לענין הלאו של לא תעשה כל מלאכה, שא"א לומר דקרא אתי למימר שהמלאכה לא חלה, שהרי ישנן מלאכות שאין איסורן בחלות מסויימת, אלא בעצם עשייתן, אלא ע"כ שלא בא אלא לאסור עשיית המלאכה, ומהאי טעמא השוחט בשבת שחיטתו כשירה, משום שבלאו זה דלא תעשה כל מלאכה, לכו"ע אי עביד מהני.

ולפי"ז בנידון דידן ג"כ ליכא למימר שכוונת הפסוק שלא קיים מצות תפילין של ראש אם הניח לפני תפילין של יד, שהרי בתורה לא כתוב שאסור להניח תפילין של ראש לפני של יד, (שאז תבואר כוונת הפסוק, שלא יקיים מצות תפילין של ראש), רק כתוב וקשרתם לאות וגו', ומינה ילפי' שחייב להקדים מצות תפילין של יד לתפילין של ראש, ולא שייך בזה אי עביד לא מהני.

מצוה הבאה בעבירה

עוד דן האמרי בינה, שאולי נאמר שלא יצא ידי חובת תפילין של ראש, משום דהוי מצוה הבאה בעבירה, שהרי עבר על האיסור להניח תפילין של ראש לפני תפילין של יד. והוכיח ששייך מצוה הבאה בעבירה אפילו בביטול מצות עשה, שהרי מבואר בגמרא (סוכה ל, א) שלולב הגזול פסול מטעם מצוה הבאה בעבירה, והרי שם, כבר עבר בלאו של לא תגזול, אלא ע"כ כיון דעדיין מוטל עליו החיוב להשיב את הגזילה, ובכל רגע עובר על "והשיב את הגזילה אשר גזל", הוי מצוה הבאה בעבירה.

ועל ראייתו יש לדון טובא, שהרי מבואר בתוס' בסוכה (ל, א) ששייך לומר "מצוה הבאה בעבירה" אפילו כשאינו עובר עבירה בשעת קיום המצוה, וכפי שהקשו התוס' שם, וא"ת לקמן (לא, ב) דפסלינן לולב של אשירה ושל עיר הנדחת משום דמיכתת שיעוריה, תיפוק ליה משום מצוה הבאה בעבירה. ותימצו, שרק היכא שהעבירה גרמה למצוה הויא מצוה הבאה בעבירה, משא"כ כאן, איסור ע"ז לא גרם למצות לולב. והשתא את"ל שס"ל לתוס' שלא אמרינן מצוה הבאה בעבירה אלא היכא שעובר העבירה בשעה שמקיים המצוה, א"כ לא היה קשיא להו כלל מלולב של אשירה. ולפי"ז אין הכרח כלל שגם בביטול עשה יש מצוה הבאה בעבירה משום שגזילה נחשבת מצוה הבאה בעבירה, שכן העבירה של לא תגזול היא שגורמת לאפשרות קיום המצוה.

דחייה ע"פ ד' החמדת שלמה

ועי"ש שדחה את הראיה מגזל, עפ"י דברי החמדת שלמה (או"ח סימן ל) שהביא את דברי הריטב"א (סוכה ל, ב) דלמאן דאמר קרקע אינה נגזלת, אין פסול מצוה הבאה בעבירה בסוכה. וביאר החמדת שלמה עפ"י דברי הירושלמי (מס' שבת סוף פ' האורג) שיש חילוק בין קורע בשבת שיצא ידי חובת קריעה, לגזל לולב שאינו יוצא ידי חובת לולב, ד'תמן גוף העבירה הכא הוא עבר עבירה', והיינו, שלא אמרינן מצוה הבאה בעבירה אלא היכא שהעבירה חלה **בחפצא** של המצוה, ואילו כאן, שקרקע אינה נגזלת, אזי לא חל עליה **שם** גזול, ולכך לא נפסל. וכתב האמרי בינה, שלפי"ז אין ראייה מגזל שאפילו בביטול עשה אמרינן מצוה הבאה בעבירה, משום ששם הפסול הוא מחמת עצם העבירה של לא תגזול שגרם לחול עליה **שם** גזול.

ולפי הבנת החמדת שלמה בדברי הריטב"א, פשוט שלא ניתן לומר שיש פסול של מצוה הבאה בעבירה בהקדמת תפילין של ראש לשל יד, שכן כאן בוודאי לא חל שום איסור **בחפצא** של תפילין של יד.

שיטתו המחודשת של הריטב"א במצוה הבאה בעבירה

ואולם על עיקר הבנת החמדת שלמה בדברי הריטב"א יש להקשות טובא, דהנה ז"ל הריטב"א שם (סוכה לא, א), "והקשו בתוספות מ"מ כיון שתקפה מחברו הא איכא מצוה הבאה בעבירה, ותימצו דלא אמרינן מצוה הבאה בעבירה אלא בדבר שהוא בא לרצות, כגון קרבן, שופר ולולב וכיוצא בהם, אבל בסוכה שאין בה ריצוי, ליכא משום מצוה הבאה בעבירה. ולא נראה דהא בירושלמי חששו למצה של טבל ולמצה גזולה משום מצוה הבאה בעבירה וכדכתיבנא התם, אבל הנכון דהכא **כיון דלא קני לה כלל וברשותיה דמאריה איתא, ואין המצוה מוציאתה מרשות בעליה לא חשיבא מצוה הבאה בעבירה**, והרי הוא כאילו היתה שדה דעלמא גזולה ברשותו, שאע"פ שעבירה בידו אין הסוכה נפסלת בכך, כנ"ל'.

ולפי דברי החמדת שלמה, אין הבנה כלל במה שכתב שלא קנה ואין המצוה מוציאתה וכו'. ונראה שכוונת הריטב"א היא (כשיטתו בכמה מקומות בש"ס) שאין פסול מצוה הבאה בעבירה אלא היכא שהמצוה מסייעת לעבירה, ולכן גזל לולב אינו יוצא בו משום שה'שינוי רשות' של המצוה מקנה לו את הלולב, (כמו שמסביר הריטב"א שם) ונמצא שעצם המצוה סייעה לעבירה, שע"י המצוה קנה הלולב לגמרי. משא"כ בגזל קרקע, הא אין שינוי הרשות של המצוה מקנה לו את הקרקע, שהרי קרקע אינה נגזלת, ואין השינוי מסייע בעבירה.

ולדבריו יש לדון במקרה דידן, שהרי כאן המצוה (לבישת התפילין של ראש) היא הגורמת לעבירה, ולכאורה שפיר נחשב מצוה הבאה בעבירה. אלא דיש לומר, דרק בעובר **עבירה** שייך מצוה הבאה בעבירה, אך כאן שאינו אלא ביטול מצות עשה, וכאשר כתבנו לעיל, שאין איסור ללבוש תפילין של ראש לפני תפילין של יד, אלא שיש מצוה ללבוש תפילין של יד ראשון, א"כ שפיר יוצא ידי חובתו.

אי עביד לא מהני בביטול עשה

ולפי"ז יש לדון, שאולי מהאי טעמא אין גם את הריעותא של אי עביד לא מהני, משום שרק היכא "**שעבר** על מימרא דרחמנא" אמרינן אי עביד לא מהני, משא"כ בביטול עשה, שלא עבר על מימרא דרחמנא, רק שלא קיים מימרא דרחמנא, לא אמרינן.

אולם באמרי בינה שם הוכיח מסוגיא דריש מס' תמורה (ה, א) דאף בביטול עשה אמרינן אי עביד לא מהני, דהקשו שם, והרי תורם מן הרעה על היפה דרחמנא אמר "מכל חלבו" חלבו אין גירועין לא, ותנן אין תורמין מן הרעה על היפה ואם תרם תרומתו תרומה, אלמא מהני, תיובתא דרבא. ומבואר, שאפילו בעשה אמרינן אי עביד לא מהני. אלא דלכאורה יש לדון בהוכחה זו, שאולי יש הבדל בין מצות עשה ללאו הבא מכלל עשה, שאף דלאו הבא מכלל עשה יש עליו שם עשה, אבל סוף כל סוף עובר באיסור, ואינו רק ביטול מצוה בעלמא, משא"כ הקדים תפילין של ראש, שאין כאן אלא ביטול מצות עשה, וממילא לא שייך ביה אי עביד לא מהני.

קריאה של חנוכה לפני ראש חודש

בספר ארצות החיים (כז, א) הביא דברי האבודרהם (הלכות ברכות, הובא ברמ"א או"ח תרפד, ג), לגבי הקריאה של ר"ח טבת שחל בשבת, שהדין הוא שקורא הקריאה של ר"ח ואח"כ של חנוכה. ואם טעה והתחיל לקרות בשל חנוכה, צריך להפסיק ולקרות בשל ר"ח. ובאבודרהם (ברכת הלחם) הביא ראייה מהא שצריך להניח תפילין של יד לפני תפילין של ראש, וז"ל וכן יצאה הוראה בחבורה בעירנו על ידי מעשה שבא בראש חדש טבת, ויש שרצו לומר כי לא היו צריכין מתחילה להפסיק ולפתוח ס"ת של ראש חדש, אע"פ שהסדר כן כיון שנזדמן לו לקרות בשל חנוכה תחלה, ואין מעבירין על המצות, כדאמרינן ביומא בפ' אמר להם הממונה (יומא לג, ב) עבורי דרעא אטוטפתא אסור. ויש סיוע לדעתנו שציונו לגלול ולהפסיק, דקתני התם כל המצות מעכבות, בעי ר' ירמיה אפי' הקדים תפלה של ראש לתפלה של יד א"ל אף אנא סבר כן, ומדקתני מעכבות משמע שאם הניחם כן לא יצא וצריך להניחם כסדר מצותן. עד כאן לשון האבודרהם, והרי זה בא ללמד ונמצא למד, שהיכא שהניח תפילין של ראש קודם תפילין של יד צריך לחזור ולהניחן, דאי לאו הכי מה הראיה מתפילין להיכא שהתחיל לקרוא קריאה לא נכונה.

ואולם בט"ז (שם, ד) תמה על האבודרהם, חדא שהמשך דברי הגמרא שהביא לענין תפילין, ליתא בשום דוכתא בתלמוד [ובאמת הוא נמצא בירושלמי במעשר שני (ה, ה) אך האבודרהם כתב 'וקתני התם']. ועוד תמה הט"ז מהנפסק בשו"ע (או"ח כה, ו), שאם פגע בשל ראש תחילה צריך להעביר על המצוה ויניח של יד תחילה, ולא אמר רבותא גדולה שאפילו כבר הניח של ראש תחלה ואח"כ של יד צריך להסירה. אלא פשיטא שזה אינו, דכיון שכבר הניחם על ראשו וידו קיים בדיעבד מצות תפילין, שהרי בגמרא הובא הטעם משום דכתיב "והיו לטוטפות בין עיניך כל זמן שבין עיניך יהיו שנים", וכיון שעתה יש בראשו וידו שנים די בכך, ואע"ג שבהתחלה לא היה כך, מ"מ עתה, בהוייתן עליו, יש בראשו כדין. והכי נמי בקריאת חנוכה קודם ר"ח, שיוצא בדיעבד ואע"ג דעבר על תדיר קודם.

ועל מה שהקשה הט"ז שאין גמרא כזו בתלמוד שלנו, כתב הארצות החיים (שם) דהאבודרהם פירש כן בדברי התוספתא (מנחות ו, יב), שתפילין של ראש ותפילין של יד מעכבים זה את זה. והוקשה לו מדברי הגמ' שאינם מעכבים זה את זה, ולכן פירש האבודרהם שכוונת התוספתא היכא שמניח שניהם, שמעכבות זה את זה לענין קדימה.

מי שאינו יכול להניח אלא תפילה אחת

ועיין בספר ארצות החיים (שם) שדן במי שאינו יכול להניח תפילין של ראש ותפילין של יד איזה יניח. דמחד, עדיף שיניח את התפילין של יד, משום הכלל שאין מעבירין על המצוות, דהא אם יניח את התפילין של ראש יעביר על מצות תפילין של יד. ואין לומר שלא אמרינן אין מעבירין על המצוות אלא היכא שעושה שני המצוות, אלא ודאי אף אם אינו מקיים את ב' המצוות שפיר אמרינן אין מעבירין, והוכיח כן מהא דתנן במס' יומא (סח, ב) הרוואה כהן גדול כשהוא קורא, אינו רואה פר ושעיר הנשרפין, והרוואה פר ושעיר הנשרפין, אינו רואה כהן גדול כשהוא קורא, ולא מפני שאינו רשאי אלא שהיתה דרך רחוקה. ובגמ' (ע, א) אקשינן פשיטא, מהו דתימא כדריש לקיש, דאמר ריש

לקיש אין מעבירין על המצות, ומאי מצוה ברב עם הדרת מלך, קא משמע לן. הרי שגם כשאנו עושה אלא מצוה אחת, קיים הכלל שאין מעבירין על המצוות.

אמנם מאידך יש לומר, דעדיף שיניח תפילין של ראש, משום דהוי מקודש יותר מתפילין של יד, כמבאר במנחות (לד, ב) שאין עושין תפילין של יד מתפילין של ראש, משום שאין מורידין מקדושה חמורה לקדושה קלה.

מעלת קדושת תש"ר עדיפה מדינא דאין מעבירין

ובהמשך דבריו מוכיח המלבי"ם, שהמעלה שיש בתפילין של ראש עדיפה מהא דאין מעבירין, וכדאיתא במסכת מנחות (לו, א) כשהוא מניח, מניח של יד ואחר כך מניח של ראש, וכשהוא חולץ, חולץ של ראש ואחר כך חולץ של יד, בשלמא כשהוא מניח, מניח של יד ואח"כ מניח של ראש דכתיב (דברים ו) "וקשרתם לאות על ירך" והדר "והיו לטוטפת בין עיניך", והקשה הטורי אבן (מגילה ו, ב) למה לי קרא, תיפוק ליה שחייב להניח של יד קודם שהרי אין מעבירין על המצוות, אלא ע"כ שבלא הלימוד מפסוק היה הדין להקדים של ראש משום שקדושתו יותר חמורה. הרי להדיא, שמעלת הקדושה גוברת על הכלל שאין מעבירין.

והוסיף והביא את דברי הב"י (או"ח סי' כה), שאם הוציא את התפילין לפני הטלית, ילבש תפילין ורק אח"כ יניח הטלית, ומבאר הב"י דאף שאם הוציא את התפילין של ראש לפני של יד, מניח של יד ראשון, זהו רק משום דהכי ילפי' מקרא, אבל ההתעטפות בטלית לפני התפילין דאינה אלא אסמכתא בעלמא, אמרין שאין מעבירין על המצוות. והנה, הטעם שההתעטפות בטלית קודמת להנחת תפילין הוא משום דתדיר קודם, הרי, שאין מעבירין על המצוות עדיף מתדיר.

ובגמ' בזבחים (צא, א) מספקא לן הי עדיף, תדיר או מקודש, ופסק הרמב"ם שאיזה שירצה יעשה, ואם איתא שאין מעבירין עדיף מתדיר, א"כ בפשטות עדיף גם ממקודש, וממילא אם אינו יכול להניח את שניהם, לכאורה עדיף להניח תפילין של יד משום אין מעבירין.

[ג]

תפילין ותלמוד תורה

העוסק בתורה פטור מתפילין

על הפסוק "ולזכרון בין עיניך למען תהיה תורת ה' בפיך" איתא במכילתא דרבי ישמעאל (פרשת בא - מסכתא דפסחא פרשה יז), מכאן אמרו, כל המניח תפילין כאילו קורא בתורה, וכל הקורא בתורה פטור מן התפילין.

ובחי' הר"ן לר"ה (ד, א מדפי הרי"ף) הביא את דברי המכילתא, וכתב וז"ל, ואפשר דטעמא דמלתא משום דהעוסק במצוה פטור מן המצוה, א"נ שהעוסק בתורה אין צריך אות, שדברי תורה הן עליו לאות. ולכאורה תירוצו צ"ב, דהרי קי"ל (מו"ק ט, ב) שהעוסק בתורה אינו פטור מלקיים מצוות אא"כ הוי מצוה שאפשר לקיימה ע"י אחרים, ותפילין הא אי אפשר לקיימה ע"י אחרים, ומפני מה פטור מתפילין.

ולולא דברי הר"ן היה מקום לפרש את דברי המכילתא, דבאו כהמשך להאמור לעיל שכל המניח תפילין כאילו קורא בתורה, כלומר, שסבירא ליה למכילתא שעיקר עניין מצות תפילין הוא דהוי כאילו לומד תורה, כדכתיב "למען תהיה תורת ה' בפיך", שזהו עיקר התכלית של תפילין, ולכן העוסק בלימוד ממש, פטור מתפילין.

תפילין כאות

ובאשר לתירוצו השני של הר"ן שתפילין הוי אות ולכן הלומד תורה פטור מתפילין, ראה בסמ"ג (עשין סימן ג) שכתב, כי משש מאות ושלוש עשרה מצות שנצטוו לישראל אין לך מצוה שתהא אות ועדות, כי אם שלוש מצות, מילה, שבת ותפילין, שבשלושתן כתוב אות, ושלושתן אות ועדות לישראל שעבדים הם להקב"ה. ומכיוון שהדין הוא שעל פי שנים עדים יקום דבר, אזי כל אחד מישראל צריך שיהיו לו שני עדים שהוא יהודי שלם, הלכך בשבת (וביו"ט שנקרא שבת) שנקראת אות, פטור האדם מלהניח תפילין (מנחות לו, ב), כי די שיש לו שני עדים שהוא יהודי, עדות שבת ועדות מילה. אבל בחול, דליכא אות דשבת, א"כ חייב להניח תפילין כדי שיהיו לו שני עדים, אות תפילין ואות

המילה. וכל מי שאינו מניח תפילין, אין לו כי אם עד אחד שהוא יהודי, ולכך חשוב הוא כמנודה לשמים (כמבואר בפסחים ק"ג, ב).

ובתרומת הדשן (סימן קח) העיר על זה, שלפי טעם הסמ"ג שהדבר הוא משום שצריך שני עדים, א"כ מי שמתו אחיו מחמת מילה דמיפטר ממילה, יצטרך להניח תפילין בשבת לקיים לעצמו עדות נוספת. וכתב שם, דנראה שאת הטעם הזה פירש הסמ"ג בדרך אגדה בעלמא, ואין לחלק מהאי טעמא. ודבר זה הוא כמו מה ששינונו בנדה (לא, ב) שהטעם שמילה לשמונה ולא לשבעה שלא יהיו הכל שמחים ואביו ואמו עצבים, שהרי אז האב והאם עדיין אסורים בתשמיש. ולפי זה אם ילדה בזוב, שצריכה ז' נקיים לאחר שבעת ימי לידה, וכי סלקא דעתיה שיהא הבן נימול לארבע עשר. אלא שטעם זה הוא דרך אגדה בעלמא, וכהנה טעמים רבים בתלמוד.

יהודי מקרי מהול

בש"ת רדב"ז (ח"ו סימן ב אלפים שלד) ג"כ נשאל על ערל שמתו אחיו מחמת מילה אם חייב להניח תפילין בשבת, שהרי אין לו אות בעצמו, והשיב שאע"פ שאין לו אות בעצמו, בעל אות הוא, אלא שמצד סכנתו ואונסו נתבטל ממנו האות, אבל לעולם מצווה ועומד הוא. תדע שהנודר מן הערלים מותר בערלי ישראל, שכל העכו"ם ערלים וכל בית ישראל ערלי לב, הרי שערלי ישראל לא נקרא ערלים, ויש להם אות ברית, ושאינו קרוב פסח דגלי קרא דכתיב וכל ערל לא יאכל בו, ולא היה כדאי לבא בכתב. ואפילו שלא היה מן הדין לא היה לו להניחם שלא לפרסם לכל שהוא ערל.

הברכ"י (או"ח סי' לא, ב) העיר עליו שאע"פ שאינו נקרא ערל, אבל גם אינו נקרא נימול, ואף שהוא נקרא נימול בכח, כיון שאינו בפועל אכתי יש מקום לפקפק דיניח תפילין בשבת. ומ"ש הרדב"ז שאין לו להניחם שלא לפרסם שהוא ערל, יש לדחות קצת דיניהם בצנעא מיהא.

עוד כתב שאפילו בחול זה שהוא ערל אין לו אלא אות אחת, והם התפילין, וכמעשו בחול כך מעשהו בשבת, ואיכא סהדא רבה שבת קדש, ועד הן בה, ומה ראה זו דבשבת רוצה להיות לו שני האותות מאחר דכל הימים אין לו אלא אות אחת, והם התפילין. ומביא שבספר מחזה אברהם כתב שבאמת מי שמתו אחיו מחמת מילה חייב ללבוש תפילין בשבת.

חידת הגר"ק לבחורי ב"מ

היה תקופה שבחור בר מצוה שהגיע למרן הגר"ח קניבסקי שליט"א להתברך, היה שואלו חידה איך יתכן מי שחייב ללבוש תפילין בשבת, והתשובה היתה שמי שמתו אחיו מחמת מילה שאין לו את האות של מילה חייב בתפילין, אבל להנ"ל אין זה להלכה. (כמדומני שהיה מצטט דברי התרה"ד כמקור)